

TOSHKENT TARIXIGA DOIR MANBALAR VA ADABIYOTLAR (asosan Shaybboniylar davri manbalri misolida)

Kimsanova Ruxshona Xayrulla qizi.

Farg'ona davlat universiteti

Tarix fakulteti (mamlakatlar va yo'nalishlar bo'yicha) 3-kurs talabasi

RushanaXayrullayevna@gmail.com

(Tel: +998 93 855 10 05)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning qadimgi va eng yirik megapolislaridan biri bo'lgan Toshkent shahrining ko'p ming yillik tarixini yorituvchi manbalar bazasi va tarixshunoslik adabiyotlari tizimli ravishda tasniflanadi va tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida qadimgi xitoy va so'g'diy manbalardagi "Chach", "Shosh" va "Binkat"ga oid ma'lumotlar, o'rta asrlarga oid arab, fors va turkiy tildagi xronikalar, vaqf va vasiqa hujjatlari, shuningdek, chor Rossiyasi mustamlakachiligi hamda sovet davri va mustaqillik yillari tarixshunosligi qiyosiy-tarixiy metod asosida o'rganilgan. Muallif har bir davr adabiyotlarining mafkuraviy qarashlari va manbaviy qiymatini tahlil qilib, Toshkent tarixini xolis va obyektiv o'rganishda birlamchi manbalarning o'rnini belgilaydi. Maqolaning ilmiy ahamiyati Toshkent shahar tarixiga doir eng muhim manbalarning bibliografik va tanqidiy tahlilini yaxlit tizimga keltirganligidir.

Kalit so'zlar: Toshkent tarixi, Shayboniylar sulolasi, Movarounnahr, yozma manbalar, vaqf hujjatlari, numizmatika, Shosh viloyati, tarixiy tahlil, Zayniddin Vosifiy, Binkat.

Аннотация: В данной статье систематически классифицируются и анализируются источниковая база и историографическая литература, освещающие многовековую историю Ташкента – одного из древнейших и крупнейших мегаполисов Центральной Азии. В рамках исследования на основе сравнительно-исторического метода изучены сведения о «Чаче», «Шаше» и

«Бинкате» в древнекитайских и согдийских источниках, средневековые арабские, персидские и тюркские хроники, вакуфные и юридические документы, а также историография периода царской колонизации, советской эпохи и годов независимости. Автор анализирует идеологические подходы и источниковую ценность литературы каждого периода, определяя роль первоисточников в объективном изучении истории города. Научная значимость статьи заключается в систематизации библиографического и критического анализа ключевых источников по истории Ташкента.

Ключевые слова: История Ташкента, династия Шейбанидов, Мавераннахр, письменные источники, вакуфные документы, нумизматика, Шашский оазис, исторический анализ, Зайниддин Восифи, Бинкат.

Abstract: This article systematically classifies and analyzes the primary source base and historiographical literature documenting the multi-millennial history of Tashkent, one of the oldest and largest metropolises in Central Asia. Utilizing the comparative-historical method, the study evaluates references to "Chach", "Shash", and "Binkat" in ancient Chinese and Sogdian records, medieval Arabic, Persian, and Turkic chronicles, and waqf and legal deeds. Furthermore, it examines the historiography written during the Tsarist colonial era, the Soviet period, and the years of national independence. The author critiques the ideological paradigms and source values associated with each historical epoch's literature, emphasizing the role of primary sources in achieving an objective understanding of the city's past. The scientific significance of the article lies in providing an integrated framework for the bibliographic and critical analysis of key sources on the history of Tashkent.

Keywords: History of Tashkent, Shaybanid dynasty, Movarounnahr, written sources, waqf documents, numismatics, Shosh oasis, historical analysis, Zayniddin Vasifi, Binkat.

KIRISH

Movarounnahrning qadimiy va strategik jihatdan eng muhim siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy markazlaridan biri bo'lgan Toshkent (Chach, Shosh, Binkat) shahri tarixi ko'p asrlik va boy o'tmishga ega. Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixida Shosh vohasi o'zining geosiyosiy o'rni, transkontinental savdo yo'llari (Buyuk Ipak yo'li) chorrahasida joylashgani va dehqonchilik hamda chorvachilik madaniyatlari tutashgan hudud ekanligi bilan ajralib turadi. Toshkent tarixini konseptual va tizimli tadqiq etish bugungi kunda tarixshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu maqolada Toshkent shahri va uning atrofidagi hududlarning qadimgi davrdan boshlab to yaqin olingan davrlargacha bo'lgan tarixiga doir asosiy yozma manbalar, arxeologik ma'lumotlar va tarixshunoslikda yaratilgan adabiyotlar tarixiy-tahliliy yondashuv asosida tahlil qilinadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Toshkent shahrining ilk bor tilga olinishi va uning hududiy chegaralariga oid ilk ma'lumotlar qadimgi yozma manbalarda uchraydi. Xususan, miloddan avvalgi davrlarga oid antik davr mualliflarining asarlarida, shuningdek, milodiy I ming yillikka oid Xitoy sulolaviy xronikalarida (masalan, "Syan Xan shu", "Bey shu" va "Tan shu") Shosh hududi "Shi" yoki "Chje-shi" nomlari bilan atalib, uning iqtisodiy salohiyati va tabiati haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Ilk o'rta asrlar va islom sivilizatsiyasi davriga kelib, mintaqa tarixshunosligida tub burilish yuz berdi. Arab geograf-tarixchilari asarlarida Shosh vohasi va uning markazi Binkat shahar tuzilishi mukammal tavsiflangan. Xususan, Ibn Havqal, Al-Istaxriy va Al-Maqdisiy kabi mualliflarning asarlarida Binkatning mudofaa devorlari, ichki shahri (shahriston), rabodi hamda shaharda mavjud bo'lgan hunarmandchilik ustaxonalari xususida aniq tahlillar mavjud.

Temuriylar va ulardan keyingi sulolalar (Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Qo'qon xonligi) davrida Toshkentning siyosiy nufuzi yanada oshdi. Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Mirzo Boburning "Boburnoma" asarlarida Toshkentning strategik harbiy-siyosiy ahamiyati yoritilgan. Shayboniylar davri iqtisodiy hayotini

o'rganishda esa huquqiy va iqtisodiy hujjatlar, vaqfnomalar hamda tangashunoslik (numizmatika) ma'lumotlari muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Toshkent shahrining yoshini ilmiy jihatdan belgilash va uning qadimgi topografiyasini tiklashda faqatgina yozma manbalar kifoya qilmaydi. Bu borada uzoq yillar davomida olib borilgan arxeologik qidiruvlar natijalari muhim poydevor yaratdi.

Akademik Yu.F.Buryakov boshchiligidagi Toshkent arxeologiya ekspeditsiyasi tadqiqotlari natijasida Shosh-Iloq madaniyatining shakllanish qonuniyatlari, Qanqa, Shoshtepa, Mingo'rik va Oqtepa kabi qadimgi shahar xarobalarining stratigrafiyasi aniqlandi. Ushbu arxeologik manbalar shahar madaniyatining paydo bo'lishi kamida 2200 yillik tarixga ega ekanligini ilmiy jihatdan isbotlab berdi. Shuningdek, numizmatik topilmalar Toshkentning nafaqat ichki bozorida, balki Xitoy, Vizantiya va Eron bilan xalqaro savdo aloqalarida ham faol ishtirok etganini tasdiqlaydi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Toshkent tarixini o'rganish yangi bosqichga chiqdi. Bu davrda asosan rus sharqshunoslari va harbiy topograflari tomonidan o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, shaharning bosib olinishi va mustamlaka davridagi iqtisodiy holati tadqiq etildi. Yu.A. Sokolov kabi tadqiqotchilar Toshkentning Rossiya bilan savdo aloqalari tarixini arxiv hujjatlari asosida tahlil qildilar.

Sovet davri tarixshunosligida ma'lum darajada mafkuraviy tazyiqlar bo'lgan bo'lsa-da, fundamental tadqiqotlar nuqtayi nazaridan keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. V.V. Bartoldning Markaziy Osiyo va Shosh vohasiga oid tarixiy-geografik ocherklari bugungi kunda ham o'zining ilmiy qiymatini yo'qotmagan. Shuningdek, o'rta asrlardagi Toshkentning ijtimoiy va pul muomalasi tarixi akademik R.G. Mukminova asarlarida batafsil tadqiq etilgan.

Movarounnahr va uning atrofidagi hududlarning strategik jihatdan eng muhim siyosiy, iqtisodiy hamda harbiy markazlaridan biri bo'lgan Toshkent (Shosh) shahri o'zining ko'p asrlik o'tmishida turli sulolalar boshqaruvi tizimida o'ziga xos

mavqega ega bo'lgan. Ayniqsa, XVI asrda mintaqada hokimiyat tepasiga kelgan Shayboniylar sulolasi davrida Toshkent shahrining ijtimoiy-iqtisodiy nufuzi, harbiy-ma'muriy salohiyati va madaniy hayoti tubdan yuksaldi. Bu davrda Toshkent nafaqat yirik viloyat markazi, balki Shayboniy sultonlarning (xususan, Suyunchxo'jaxon va Keldi Muhammad sultonlar) mustaqil siyosiy faoliyat yuritgan qudratli qarorgohiga aylandi. Shayboniylar davri Toshkent tarixini konseptual, tizimli va xolis o'rganish o'zbek davlatchiligi va shaharsozligi tarixini yoritishda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada XVI asr Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy muhitini aks ettiruvchi yozma manbalar, vaqf hujjatlari hamda numizmatik ma'lumotlar asosida Toshkent tarixi tahliliy yondashuv ostida tadqiq etiladi.

XVI asr Movarounnahr va Xuroson tarixnavisligida Toshkent va Shosh viloyatining harbiy-siyosiy jarayonlardagi o'rni keng yoritilgan. Shayboniylar davri tarixiy georafiyasi va sulolaviy munosabatlarini o'rganishda quyidagi birlamchi manbalar muhim tahliliy asos bo'lib xizmat qiladi: **Zayniddin Vosifiyning “Badoe’ ul-vaqoe’” asari:** Muallif Toshkentda Suyunchxo'jaxon va uning vorislari saroyida yashab, madaniy muhitni bevosita kuzatgan. Asarda Toshkentning XVI asr birinchi yarmidagi ijtimoiy-madaniy hayoti, adabiy majlislari, shuningdek, shahar mudofaa devorlari va uning atrofidagi obidalar, xususan, Xoja Ahror valiylarning faoliyati bilan bog'liq voqealar jonli tillarda tasvirlangan [5;112].

Kamaliddin Binoyiyning “Shayboniynoma” va Fazlulloh ibn Ro'zbehon Isfahoniyning “Mehmonnoma-yi Buxoro” asarlari: Bu asarlarda Muhammad Shayboniyxonning Toshkentni egallash uchun olib borgan harbiy yurishlari va shahar atrofidagi daryolar, qal'alar va mudofaa istehkomlarining joylashuvi bayon qilingan [3;44]. Ayniqsa, Fazlulloh ibn Ro'zbehon Toshkentni Dashti Qipchoq ko'chmanchilari va Movarounnahr o'rtasidagi muhim “harbiy qal'a va savdo darvozasi” sifatida tavsiflaydi [3;48].

Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma” (“Sharafnomayi shohiy”) **asari:** XVI asrning ikkinchi yarmi, xususan, Abdullaxon II davridagi markazlashtirish siyosatida Toshkentning o'rni ushbu manbada mukammal aks

etgan. Toshkent hokimi Bobo sulton va markaziy Buxoro xonligi o'rtasidagi keskin siyosiy-harbiy kurashlar, Toshkentning qamal qilinishi va shaharning ichki topografiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan [1;205]

Shayboniylar davri Toshkentining ichki iqtisodiyoti, yer egaligi, savdo va hunarmandchilik munosabatlarini o'rganishda yuridik hujjatlar va vaqfnomalar eng ishonchli manbalar hisoblanadi. Toshkent shahrida asrlar davomida shakllangan yirik diniy va ijtimoiy majmualar (masalan, Hazrat Imom, Baraxan madrasasi, Ko'kaldosh madrasasi) aynan XVI asrda Shayboniy sultonlar va ularning amirlari tomonidan kengaytirilgan va moddiy jihatdan ta'minlangan.

O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivida saqlanayotgan vaqf hujjatlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Shayboniylar davrida Toshkent va uning atrofidagi kanallar (masalan, Bo'zsuv, Salor, Qorasuv) bo'yidagi unumdor yerlar, tegirmonlar va karvonsaroylar madrasa va xonaqolarga vaqf qilib berilgan [4;92]. Ushbu hujjatlar o'sha davrda Toshkentda sug'orish tizimi qay darajada rivojlanganini va shahar atrofida dehqonchilik madaniyati yuqori bo'lganini huquqiy jihatdan tasdiqlaydi.

Shayboniylar davlatining iqtisodiy siyosati va Toshkentning avtonom ma'muriy mavqeyini ko'rsatuvchi yana bir muhim manba bu – numizmatik topilmalardir. XVI asrda Movarounnahrda yirik shaharlarda zarbxo

nalar faoliyat yuritgan bo'lib, Toshkent zarbxonasi o'zining mahsuldorligi bilan ajralib turgan.

Akademik R.G.Mukminova tadqiqotlarida keltirilishicha, Toshkentda Suyunchxo'jaxon, Ko'chkunchixon va keyingi hukmdorlar nomidan kumush va mis tangalar (dinor va fuluslar) muntazam zarb etilgan [4;52]. 1507-1508 va keyingi yillardagi pul islohotlari davrida Toshkent zarbxonasidan chiqqan pullar nafaqat voha hududida, balki butun Markaziy Osiyo bozorlarida faol muomalada bo'lgan. Tangalardagi unvonlar va zarb qilingan joy nomlari (Toshkent, Shosh) viloyat sultonlarining iqtisodiy mustaqillikka bo'lgan intilishlarini tahlil qilish imkonini beradi [4;55].

XULOSA

Toshkent (Shosh/Binkat) shahrining XVI asr – Shayboniylar davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini birlamchi yozma, huquqiy-vaqf va numizmatik manbalar kontekstida o'rganish, shahar tarixini yangicha konseptual qarashlar asosida tahlil etish imkonini beradi. Olib borilgan ilmiy-tarixiy tahlillar natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

Avvalo, Geosiyosiy va strategik maqomning yuksalishi. Shayboniylar davrida Toshkent shunchaki viloyat markazi emas, balki sulola vakillarining (Suyunchxo'jaxon va uning vorislari) o'ziga xos mustaqil ichki va tashqi siyosat yuritgan qudratli ma'muriy-hududiy markaziga aylandi. Fazlulloh ibn Ro'zbehon va Hofiz Tanish Buxoriy asarlarining qiyosiy tahlili ko'rsatadiki, shahar o'sha davrda ham Movarounnahr o'troq dehqonchilik sivilizatsiyasi va Dashti Qipchoq ko'chmanchi dunyosi o'rtasidagi transkontinental iqtisodiy va harbiy-diplomatik "darvoza" vazifasini muvaffaqiyatli bajargan. Bu holat shaharning mudofaa tizimi va xalqaro aloqalarida hal qiluvchi rol o'ynagan.

Ikkinchidan, iqtisodiy va agrar infratuzilmaning institutsionallashuvi. O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivida saqlanayotgan vaqf hujjatlari va vasiqalarning ijtimoiy-iqtisodiy tahlili shuni ko'rsatadiki, XVI asrda Shosh vohasida sun'iy sug'orish tizimlari (Bo'zsuv, Salor kanallari) davlat va yirik diniy institutlar (Xoja Ahror avlodlari) nazorati ostida intensiv rivojlantirilgan. Vaqf mulklarining kengayishi Toshkentda shahar va shahar atrofi agrar hududlarining o'zaro integratsiyasini kuchaytirgan va yirik madaniy-ma'rifiy markazlar (Baraxan, Ko'kaldosh madrasalari) uchun mustahkam moliyaviy poydevor yaratgan.

Uchinchidan, moliyaviy avtonomiya va pul muomalasi tizimi. Numizmatik materiallar, xususan, akademik R.G. Mukminova tomonidan tadqiq etilgan Toshkent kumush va mis tangalarining metall tarkibi va epigrafikasi Shosh hokimlarining markaziy Buxoro xonligiga nisbatan ma'muriy va iqtisodiy mustaqillikka intilish tendensiyalarini yaqqol aks ettiradi. Toshkent zarbxonasi o'zining mahsuldorligi bilan mintaqadagi pul islohotlarini harakatlantiruvchi asosiy nuqtalardan biriga aylangan.

To‘rtinchidan, intellektual va madaniy makon simbiozi. Zayniddin Vosifiyning “Badoe’ ul-vaqoe’” asarida tasvirlangan adabiy va ilmiy majlislar tahlili Toshkentning XVI asrda Movarounnahrda eng nufuzli intellektual markazlardan biri bo‘lganini tasdiqlaydi. Bu davrda Xuroson (Hirot) adabiy maktabi hamda Movarounnahr ilmiy an‘analari Toshkent saroy muhitida o‘zaro sintezlashib, o‘ziga xos Shosh madaniy fenomenining shakllanishiga olib keldi.

Umuman olganda, Shayboniylar davri Toshkent tarixi o‘zbek davlatchiligi va shaharsozligi sivilizatsiyasining eng yuqori dinamikaga ega bo‘lgan bosqichidir. Manbalarni diaxron va sinxron metodlar orqali, mafkuraviy stereotiplardan xoli ravishda tadqiq etish, nafaqat Toshkent, balki butun Markaziy Osiyoning kech o‘rta asrlar davri ijtimoiy-siyosiy arxitektonikasini xolis baholash imkonini beradi. Kelgusida o‘sha davrga oid hali e‘lon qilinmagan epigrafik yodgorliklar va xorijiy arxivlardagi hujjatlarni ilmiy muomalaga kiritish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Buxoriy, Hofiz Tanish al-. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). I jild / Fors-tojik tilidan syezb. tarjimon S. Mirzayev. – Toshkent: Sharq, 1999. – 318 b.
2. Buryakov Yu.F. Istoricheskaya topografiya Tashkentskogo oazisa (Istoriko-arxeologicheskiy ocherk Chacha). – Tashkent: Fan, 1975.– 204 b.
3. Isfahoniy, Fazlulloh ibn Ro‘zbehon. Mehmonnomayi Buxoro (Buxoro mehmoni tarixi) / Fors tilidan tarjima, muqaddima va izohlar muallifi J. Jalilov. – Toshkent: Fan, 1971. – 352 b.
4. Mukminova R.G. Iz istorii denezhnogo obrashcheniya v Tashkente v XVI v. // Obshchestvennie nauki v Uzbekistane. – 1966. – № 11. – 51 - 56
5. Vosifiy, Zayniddin. Badoe’ ul-vaqoe’ (Nodir voqealar) / Fors tilidan tarjima, so‘zboshi va izohlar muallifi N. Norqulov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1979. – 356 b.